

Վ. ԱՐԱՐԱՏՍԿԻ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

(ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՐԱԳԻՐ, ԼՈՒՍԱՐԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԵՐ
ՀԱՍՈՐԱԿԱՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՆԱՅԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ)

Հ Ի Մ Ե.

Հ. Յ. Դժոճնակցութեամբ

1909

Ս. Ը. Ն. Ե. Վ.

11
26 JUN 28
9P
Վ. ԱՐԱՐԱՏՍԿԻ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

(ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐ, ԼՈՒՍԱՐԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԵՐ
ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑԵԱՑՔԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ)

Հրատ.

Յ. Յ. Գալստիսյան

1909

ԺԸՆԵՎ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

«Պարապմունքների մերկայ ծրագրից» կարելի է օգտուել երկու տեսակ. կարելի է դիտել այն՝ իբրև համակարգված, սխտեմի բերած միւթերի մի շարք, խմբակամ պարապմունքների համար, դասախօսակամ ձևով (12 դասախօսութիւններ), կամ կարելի է դիտել, իբրև պօքլեմների, խմբիւրների մի համակարգված սերիա, որ կարող է յամծմ առնել պարզաբանելու իրեն համար ամծամբ իւրաքանչիւրը, որ պարապում է սոյն ծրագրի համեմատ, բոլորովին իմքնուրոյնաբար: Սակայն երկու դէպքում էլ անհրաժեշտ է թեմաների (և դասախօսութիւնների) սահմանված հետևողութիւնը, անհրաժեշտ է մա՝ հէնց ծրագրում մշակված գաղափարների հետևողական զարգացման համար:

Ձեռնարկներն ու աղբիւրները բաժանված են երկու կարգի. «անհրաժեշտ» և «յամծմարարելի»: Այդ բաժանումը, հարկաւ, որոշ չափով պայմանական է: Լաւ է, ամշուշտ, եթէ պարապւողը (խմբի մէջ կամ իմքնուրոյն) ծանօթանալ գէթ մեծ մասի հետ այն աղբիւրների, որոնք յիշված են՝ թեմաների ուսումնասիրութեամ համար. բայց այդ ցանկութիւնը հազիւ թէ կարող է դառնալ ընդհանուր կամոն: Այդ պատճառով և զխաւորապէս, մի առանձին մակարդի տակ, «անհրաժեշտ» կոչված բաժնում, դրած են

11-239889p

մի շարք աղբիւրներ, որոնք արդէն պարտադիր են իւրաքանչիւրի համար, ով շատ թէ քիչ լրջօրէն է վերաբերում դէպի պարապմունքները:

Գրքերը մատնամշւած են երեք լեզուներով. — գերմաներէն, ֆրանսերէն և ռուսերէն: Եւ միւսում ժամանակ՝ գերմաներէն ու ֆրանսերէն մի շարք գրքերի անումները կողքիմ, փակագծի մէջ բերւած են և մրամց ռուսերէն վերմագիւրները. դա մշակուում է, որ այդ գրքերը (իսկ մրամք մեծամասնութիւն են) գոյութիւն ունին ռուսերէն լեզուով և հետեւապէս մատչելի են կովկասահայ այն բոլոր երիտասարդներին, որոնք չեն տիրում օտար լեզուներին:

Լինել անգամ որեւէ քաղաքական կուսակցութեան — կը նշանակէ այս կամ այն ձեով ներգործել կեանքի վրայ, յանուն այս կամ այն հասարակական նպատակներին:

Կուսակցութեան նպատակները ձեակերպւում են նրա ծրագրի մէջ իսկ կեանքի վրայ գործադրող նրա ազդեցութեան միջոցները կազմում են նրա տակտիկը:

Իւրաքանչիւր մի կուսակցութեան նպատակներն ու ազդեցութեան միջոցները, այսինքն ծրագիրն ու տակտիկը գտնւում են տրամաբանական խիստ կապակցութեան մէջ. նպատակը որոշում է միջոցը. տակտիկը իր հիմնական գծերով բղխում է ծրագրից:

Բայց իւրաքանչիւր մի քաղաքական կուսակցութեան թէ ծրագիրը և թէ վերջին հաշւով նրա տակտիկը յենւում են այն ընդհանուր դրութիւնների աւմուր պատճանդանի վրայ, որոնք բղխում են մարդկային կեանքի անցեալի ու ներկայի ուսումնասիրութիւնից և որոնք փիլիսոփայական մտքի ոյժով ձեակերպւում են իմի շատ թէ բիչներ դաշնակ հասարակական աշխարհայեցութիւն:

Արանից հետեւում է, որ այս կամ այն քաղաքական կուսակցութեան ներկայացուցիչը միաժամանակ կողմնա-

կից է համապատասխան հասարակափիլիսոփայական աշխարհահայեացքի, և որ չի կարելի համարել որևէ կուսակցութեան գիտակից ու համոզւած ներկայացուցիչ, առանց պատշաճօրէն իւրացրած լինելու նրա հասարակական-փիլիսոփայական հաւատոյ հանգանակը—*credo*-ն:

Պէտք է խրանել այդ բառերից—«հասարակական-փիլիսոփայական *credo*»։ պէտք է կարծել, թէ այստեղ հարցը զանազան իդէօլոգիական դնչակալների մասին է: Մեր կուսակցութիւնը դնում է իբրև իր ծրագրի անկիւնաքար՝ մարդկային անհատի բազմակողմանի, լիակատար ու ներդաշնակ զարգացման շահերը. հետևապէս նա բնաւ չի էլ մտածում արգելք լինել իր առանձին անդամների մտաւոր-հոգեկան ինքնորոշման. նա երբէք չի բռնանում այդ անդամների ուրոյն, անհատական ստեղծագործութեան վրայ՝ մտքի աշխարհում:

Սակայն, կրկնում եմ, երբ որևէ անհատ պատկանում է որոշ քաղաքական կուսակցութեան կամ թէ՛ կուզ միայն ձգտում է դէպի նրա շարքերը, — դա *à priori* ենթադրել է տալիս, որ այդ անհատը ազատօրէն ու գիտակցօրէն համաձայնում է հասարակական-փիլիսոփայական բնոյթ ունեցող այն դրութիւնների հետ, որոնց այդ կուսակցութիւնը ի դէմս իր գաղափարական ղեկավարների՝ պարտագիր է համարում իրեն համար:

Ահա հէնց այդ «հիմնական դրութիւնների» *minimum*-ի մասին է (նազադոյն չափ), որ պիտի խօսենք այստեղ:

* *

Հասարակ-փիլիսոփայական աշխարհայեացքը պատասխան է մի ամբողջ շարք առաջնակարգ սոցիալա-

կան խնդիրների.— խնդիրներ, որոնց կարելի է վերածել մարդկային տառապանքների ու երջանկութեան մեծ պրօբլէմին. ինչո՞ւմ են կայանում այժմեան աշխատաւոր մարդկութեան տառապանքները, ինչո՞վ են պայմանաւորւում նրանք, ի՞նչ է երջանկութիւնը և ի՞նչ պէս հասնել նրան — ահա այդ ծանրակշիռ պրօբլէմի պարունակութիւնը: Տալ նրա թէկուզ հաւանական, մօտաւոր լուծումը—դա պարտաւորութիւն է իւրաքանչիւր մի քաղաքական կուսակցութեան, որ արժանի է այդ անանը:

Այդպէս, ուրեմն, մեր բնեւէք առաջին հարցն այն է՝ թէ ինչո՞ւմ են կայանում քաղաքակիրթ երկրների աշխատաւոր աղգաբնակութեան տառապանքները, կամ աւելի որոշ—բացասական կողմերը ժամանակակից բուրժուական պիտանքի տակ կարգերի:

Այստեղից և, ուրեմն, մեր պարապմունքների առաջին թեման.

1

ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՑ ԲՈՒՐՃՈՒՆ-ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Տնտեսական անհաւասարութիւն.— Բրտական.— Բաղաւաղիական անհաւասարութիւն. — Կուլտուրական անհաւասարութիւն.— Հետեւանք.— անհատական կեանքի չափազանց նեղ ու պարունակութեամբ չափազանց աղքատ մի ժօրնուլա, անհասի կատարեալ նորացում:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ.— Marx, K. Das Kapital, I Bd., Le Capital, I v. (Капиталь I-й т.).— Положение рабочего класса въ главныхъ государствахъ Европы. Сборникъ работъ Ka-

утскаго, Люксембургъ, Браунъ, Вандервельда, Лабриолы и др. — Engels, Fr. Die Lage der arbeitender Klassen in England. (Положеніе рабочаго класса въ Англіи). — Нужды деревни. Сборникъ статей, 2 тома. — Государственный строй и политическія партіи въ Западной Европѣ и Сѣв. Амер. Соед. Штатахъ. Сборникъ. — Lange, F. A. Die Arbeiterfrage (Рабочій вопросъ). —

ՅԱՆՆԱՐԱՐԱԼԻ. — Богдановъ, А. Краткій курсъ экономической науки. — Желъзановъ. Очерки политической экономіи. — Sombart, W. Der moderne Kapitalismus, 2 Bde. (Современный капитализмъ, 2 тома). — Kautsky, K. Das Erfurter Programm (Эрфуртская программа). — Vanderwelde, E. Le Collectivisme et l'Evolution industrielle. — ԵՆԵՐ. Essais sur la question agraire. — ԵՆԵՐ. Le socialisme et l'agriculture. — ԵՆԵՐ. L'Exode rurale et le retour aux champs. ՏԻԱՆԱՐԷԼԻՆ՝ Вандервельда: Промышленное развитіе и общественный строй. — Городъ и деревня въ капиталистическомъ обществѣ. — Бѣгство въ города и обратная тяга въ деревню). — Gatti, B. Le Socialisme et l'Agriculture. — Шиппель. Современная бѣдность и перенаселеніе. — Пелутье, Ф. Жизнь рабочихъ во Франціи. — Вурмъ. Жизнь нѣмецкихъ рабочихъ. — Геркнеръ. Рабочій трудъ въ Западной Европѣ. —

ԲԱՆԱԿԱՆ ՀԷ արձանագրել ժամանակակից իրականութեան բացասական կողմերը, անհրաժեշտ է գտնել նրանց ծագումը, պետք է բացատրել, ինչպէ՞ս են նրանք ծնունդ առել և զարգացել Այդ հարցին պատասխանում է իր ամբողջ պարունակով թեման մեր նշանակած թեմաներից (thème) երկրորդը՝

II

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԾՆՈՒՆԴ ԱՌԵԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ԲԱՅԱՍԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Կոլ, ընտրողովին և յարմարումն (*adaptation*)՝ պատկան պրոցեսի ուրիշ սարրերի (էլեմենտների) շարժում. — Անհասկանութեան զանազան սանդուխներ կամ ասիկաններ. անհամարութիւն, ընտանիք, տոն, ցեղ, ազգութիւն, պէտքիւն (դասակարգ, հասարակութիւն) և կոլիք նրանց մէջ. — Անհամար (անհասի շաների տեսակէտից) զարգացումը մարդկային հասարակութեան. — Այսեղից և բոլորով և անհամարութեան ու ստիպութեան բոլոր ձեւերը, որոնք գտնւում ժամանակակից և կոլիք և շարունակում են ժամանակ մարդ-անհասի վրայ:

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ. — Gumploewicz, L. Grundriss der Soziologie. (Очеркъ социологін). — Леббокъ, Д. Начало цивилизации. — Тайлоръ. Антропология. — Михайловскій, Н. К. 1) Теорія Дарвина и общественная наука. 2) Что такое прогрессъ? (Michailovsky. Qu'est-ce que le Progrès?). 3) Борьба за индивидуальность. — М. Ковалевскій. Очерки происхождения и развитія семьи и собственности. — Bücher, K. Entstehung der Volkswirtschaft. (Происхождение народнаго хозяйства). —

ՅԱՆՆԱՐԱՐԱԼԻ. — Спенсеръ, Г. Основанія социологии (Spencer. Principes de Sociologie). — Липпертъ. Исторія культуры. — Engels, Fr. Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, (Происхождение семьи, частной собственности и государства.) (Engels. Origine de la Famille, de la Propriété privée et de l'Etat). — Woltmann. Die Darwinische Theorie und der Socialismus. (Теорія Дарвина и социализмъ). — Büchner, L. Darwinismus und Socialismus. — Fournière, E. Essais sur l'individualisme. —

Лориа. Соціологія. Ея задачи, направлення и новѣйшіе успѣхи. — Зиммель. Соціальная дифференціація. — Schäffle, A. Abriss der Sociologie. — De Moor, Massart et Vandervelde. L' Evolution regressive. (Регрессивная эволюція въ біології и соціології). — Worms, R. Organisme et Société. (Общественный организм). — Lilienfeld, P. La pathologie sociale. — Posada. Théories modernes sur les origines de la famille, de la société et de l'état. — Worms, R. Philosophie des sciences sociales, 3 vol. — Lannessan. La lutte pour l'existence et l'évolution des sociétés.

* * *

Այն մի շարք փաստերն ու ընդհանրացումները, որոնք հաստատեցին երկու նախորդ թեմաների մէջ ցոյց են տալիս, որ մարդկութեան անցեալ բովանդակ զարգացումը բերել հասցրել է մարդկային հասարակութիւնը ներկայ դասակարգային շերտաւորման, ծնունդ է տւել դասակարգերի, որոնք հանդէս են գալիս իրենց այլադան, յաճախ հակասական ու տարածերժ շահերով: Ամեն մի դասակարգ ունենալով դարերի ընթացքում իրեն յատուկ կենցաղաձեւը, *modus vivendi*-ն, մշակել է և «դասակարգային հոգեբանութեան» ու «դասակարգային գաղափարաբանութեան» կամ իդէոլոգիայի (*idéologie*) համապատասխան տարբերքներ: Սակայն այդ տարբերքների գոյութիւնը չի արգելում և արտադասակարգային կամ աւելի ճիշտ՝ գերդասակարգային հոգեբանութեան ու իդէոլոգիայի հնարաւորութիւնը, որոնց արտայայտիչ հանդիսանում է յեղափոխական-սոցիալական ինտելիգենցիան (մտաւորականութիւնը): Այդ բոլոր դիտողութիւնները բերում են մեզ մեր նշանակած երրորդ թեմային.

III

ԴԱՍԿԱՐԳԵՐԻ ԿՈՒՒ ԵՒ ԴԱՍԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հասարակական պրոգնէս (յառաջնապահութիւն) և օրգանական զարգացում.—Վեանի ցեղացած ժօրմուկան (ձեւակերպութիւնը) ծնունդ է տալիս դասակարգային հոգեբանութեան ու իդէոլոգիայի համապատասխան տարբերքներին.—Վերջինների նէս զոյուրեան հնարաւորութիւն ունի նաեւ արտադասակարգային (համամարդկային) հոգեբանութիւնը.—Յեղափոխական-սոցիալիստ մտաւորականութեան արտադասակարգային իդէոլոգիան:

Ա. Դ. Բ. Ի. Ի. Ն. Ե. Բ.

Массарикъ. Философскія и социологическія основанія марксизма. — Лавровъ, П. Историческія писма. — Durkheim. Division du travail social (О раздѣленіи общественнаго труда). — Лафаргъ. Соціализмъ и интеллигенція. (P. Lafargue. Le Socialisme et les Intellectuels). — Guesde. Etat politique et morale de Classe. — Каутскій, К. Классовые интересы. — По вопросамъ программы и тактики. Сборникъ, изд. партией социалистовъ-революціонеровъ. — Ihering, R. v. Der Kampf ums Recht (Борьба за право). —

* * *

Խօսելով արտադասակարգային իդէոլոգիայի մասին, շեշտելով և յեղափոխական-սոցիալիստական մտաւորականութեան վրայ, որ կրող է հանդիսանում այդ իդէոլոգիայի՝ մենք մօտենում ենք «պատմափիլիսոփայութեան» ամենահիմնական հարցերից մէկին. դա այն հարցն է՝ թէ ի՞նչ դեր ունի պատմական դարաւոր պրոցեսի (գործողութեան) մէջ մարդկային մտաւոր ու

թիվական որևէ արտիստ Սակայն, մեր բարոյական գիտակցութիւնն է, որ չի ուզում հաշտել այդ տեսակ մի եղբայրացութեան հետ: Ընդունելով հանդերձ, որ վերոյիշեալ ձևակերպութիւնը մի անվիճելի իրողութիւն է, փաստ, ճշմարտութիւն — մենք գտնում ենք, որ այդ փաստը տրամագծօրէն հակասում է «ճշմարտութիւն-արդարութեան»: Ընդունելով, որ հասարակական յարաբերութիւնների օբ'եկտիւ (առարկայական) ուսումնասիրութիւնը միանգամայն օրինական ու իրաւացի է, մենք միեւնոյն ժամանակ չենք կարող հրաժարել նրանց սուբ'եկտիւ (*subjectif*, ենթակայական) գնահատումից: Իսկ գնահատել նրանց կարելի է միայն անհատի սուբ'եկտիւ պահանջների տեսակէտից, — ոչ դասակարգային անհատի, այլ առհասարակ-անհատի: Այդպիսի «անհատ-առհասարակ» մեզ համար հանդիսանում է «քննադատօրէն-մտածող անհատը», որը միացած ուրիշ «քննադատօրէն-մտածող անհատների» հետ և կազմում է արտագասակարգային յեղափոխական-սօցիալիստական ինտելիգենցիա (մտաւորականութիւն): Այդ ինտելիգենցիան գնահատութեան է ենթարկում հասարակական փաստերը, յարաբերութիւնները և կերպերը՝ իր վախճանական իրէալի տեսակէտից. իսկ այդ իրէալն է — լիակատար, բազմակողմանի ու ներդաշնակօրէն զարգացած անհատը: Ուրիշ կրիտերիում նա չունի և ուրիշը չի էլ կարող լինել: Այդտեղից է հետևում «սուբ'եկտիւ (ենթակայական) մեթօդը սօցիօլօգիայի մէջ». այդտեղից է առաջ գալիս այսպէս անանւած «մարդակենտրոնական սօցիօլօգիան» (*Sociologie anthropocentrique*). այդտեղ է, վերջապէս, պատճառը՝ որ արտագասակարգային ինտելիգենցիան բնագոյով ձգտում է դէպի սօցիալիզմ: Սօ-

ցիալիզմը մենք բնութւմ ենք նախ իբրև քննադատօրէն-մտածող առանձին անհատների իդէօլօգիա (գաղափարաբանութիւն), ապա իբրև իդէօլօգիա — ոչ-դասակարգային փոքրամասնութեան, ապա, վերջապէս, իբրև իդէօլօգիա կազմակերպած ու գիտակից աշխատակող զանգւածներ:

Մեր բոլոր ասածներից հետևում է, որ մենք ունինք երեք ծանրակշիւ հերթական հարցեր. 1) Սուբ'եկտիւ տարրը սօցիօլօգիայի (հասարակագիտութեան) մէջ. 2) Սօցիալիստական իդէօլօգիայի զարգացումը. 3) Սօցիալիզմը, կապւած մարդու իդէալներ հետ: Այդ հարցերը կազմում են պարունակութիւնը երեք յետագայ թեմաների:

V

ՍՈՒԲ'ԵԿՏԻՎ ՍՕՅԻՈԼՕԳԻԱ

Ժամանակակից պրօգրէսի արժէքը (*progrès*, յառաջդիմութիւն). — տրամաւորական երջանկութիւնը՝ հիմնւած մեծամասնութեան գրականների վրայ. — Դա եզրակացութիւնն է, որ ձեռք է բերւած պատմական պրօգրէսի (*processus*, ընթացք) օբեկտիւ վերլուծման հաւաքարձակ. — Այդ եզրակացութեան գնահատումը՝ անհատի սուբեկտիւ պահանջների տեսակէտից. — Սուբեկտիւ տարրի գիտական ստեղծագործութեան մէջ. — Նրա դերը գիտութեան և բնութեան մէջ. — Նրա նշանակութիւնը հասարակական գիտութեան մէջ. — Մարդակենտրոնական քեթիւնը *) (*anthropocentrisme*) և տելօլօգիան (*téléologie* — նպատակաբանութիւն) հասարակագիտութեան կառուցումների մէջ. — Սօցիալիզմը, իբրև իդէօլօգիա՝ նախ առանձին «հնադարեան» մտածող մեծացների, ապա արհաղասակարգային ինտելիգենցիայի ապա, վերջապէս, աշխատակողական գիտակից մասսաների:

*) Մի թէօրիա, որ ամեն բան, բոլոր երեւոյթները կենտրոնացնում է մարդու պահանջների, ձգտումների ու շահերի շուրջը:

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ. — Նախորդ քննարկ արքի յիշատակած գրքերի մի մասը (Лавровъ, Карѣвъ, Уордъ—Ward) և ապա՝ Михайловскій, Н. К. 1) Аналогическій методъ въ наукъ. 2) Что такое прогрессъ? (Michailovsky. Qu'est-ce que le Progrès?). — Նոյնը. Последнія сочинения, II томъ.—Черновъ, В. Философія и социологическіе этюды.—Массарикъ. Философія и социологическія основанія марксизма. (Տես գերմաներէն բնագիրը):

ՅԱՆԶԱՐԱՐԱՐՆԻ.—Durkheim. Les règles de la méthode sociologique (Методъ социологии). — Спенсеръ, Г. Объ изучении социологии. — Бердяевъ. Субъективизмъ и индивидуализмъ въ общественной философіи. —

VI

ՍՕՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՐԷՕԼՈԳԻԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Նախնական կոմունիզմը. — Հին մարդկանց հասարակական խելօղօղիան.—Պլատոն և Արիստոտել.—Քրիստոնեական, վանական և եկեղեցական կոմունիզմը.—Հումանիզմ և „ուսույիականությունը“.—Թոմաս Մորը և Կապուսկելլա. „կերնալներ“ առանց „խարխսի“.—Կոմունիստական զաղափարները Անգլիայում, XVII դարում. Լեյկլերները, Վիլսոնները և Բեյլերը.—Լուսաւոռեալ դարաւերանի՝ զաղափարները և Բաբեոֆի կոմունիզմը.—XIX դարի „մեծ ուսույիսները“.—Սեն Սիմոն, Ֆուրիէ, Կարլ Էյլն. Ռօքերս Օուէն, Լուի Բլան և Պրոդոն:

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ.—Предшественники новейшаго социализма. Сборникъ статей Каутскаго, Бернштейна, Лафарга и друг. Двѣ части. Гѣрманскіе бнագիրը. Geschichte des Sozialismus Kautsky, Bernstein u. a.—Lichtenberger. Le socialisme au XVIIIe siècle. — Four-

nière, E. Les Théories socialistes au XIXe siècle. — Туганъ-Барановскій. Очерки изъ новѣйшей исторіи политической экономіи и социализма.

ՅԱՆԶԱՐԱՐԱՐՆԻ.—Zeller. Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie (կայ ուերէն բարգմանութիւն. գրութիւնը՝ Արիստոտելի ու Պլատոնի մասին). — Mehring. Geschichte der deutschen Sozialdemokratie (Исторія германской социалъ-демократіи, I томъ). — Pareto. Les systèmes socialistes, 2 vol.—Louis, Paul. Histoire du Socialisme français (Исторія социализма во Франціи). — Hubbard. Saint-Simon, sa vie et ses travaux. — Fourier. Œuvres choisies, par Ch. Gide. — Babeuf. Doctrine des Égaux. — Cabet. Voyage en Icarie. — Louis Blanc. L'organisation du travail. — Proudon. Contradictions économiques, 2 vol. — Р. Оуенъ. Объ образованіи человѣческаго характера (Փլէէի կեանքի ու գործունէութեան մասին տես Հերցենի ու Դոբրոլիբովի գրածները). — Lassalle, F. Reden und Schriften, 3. B-de (կայ ուերէնը). — Stein, Lor. Die soziale Frage im Lichte der Philosophie (կայ ուերէնը). — Engels, Fr. Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft (Օրէն утопізма կъ научному социализму). — Sombart, W. Socialismus und soziale Bewegung im 19 Jahrhundert, W. Sombart. Le Socialisme et le Mouvement socialiste au XIXe siècle (Социализмъ и социальное движеніе въ XIX вѣкѣ).

Նախընթաց թեմային վերաբերեալ նիւթերի ուշադիր ուսումնասիրութիւնը բերում է այն խոր համոզման, որ ժամանակակից „գիտական սոցիալիզմը“, որ այնպէս տենդենցիօզ ու հպարտ ընդգրկմադրում է „ուսույիական“ սոցիալիզմին՝ իրօք այդ վերջինի հարգատ զաւակն է. „գիտական սոցիալիզմը“, իրրեւ աշ-

խառաւոր դասակարգերի իդէօլոգիա՝ աճել ու զարգացել է „ուսուպիական սօցիալիզմի“ նախադրեալներէնց աւելի ևս՝ նա ամբողջապէս փոխառել է և իւրացրել „մեծ ուսուպիստների“ ու նրանց տաղանդաւոր հետեւողների մի քանի շատ էական դրուժիւնները:

VII

ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԸ ԵՒ ՄԱՐԴՈՒ ԻԴԷԱԼՆԵՐԸ

Սօցիալիզմ եւ պատմական անհրաժեշտութիւն.—Սօցիալիզմը եւ „խղճի ու պատի հրամայականները“.—Սօցիալիզմը, իբրեւ անհրաժեշտ կայան, որ պիտի իրականացնէ իդէալը „բազմակողմանի ու ներդաշնակօրէն զարգացած անհասի“.—Սօցիալիզմ եւ անարխիզմ (անիշխանականութիւն).—Հնարաւոր է արդեօք լիակատար հասնութիւնը անհասի ու հասարակութեան միջեւ:

Ա. Ա. Բ. Ի. Ի. Ն. Ե. Բ.

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ. — Մի ցարժ գրքեր նախորդ քննարկից (Fournière, Engels, Stein, Sombart), եւ ապա Kautsky, K. Die soziale Revolution (Социальная реформа и на другой день послѣ нея). —

Menger, A. Die neue Staatslehre (Новое учение о государствѣ). — Reibel, A. Die Frau und der Socialismus. La Femme et le Socialisme (Женщина и социализмъ, гл. о социалистическомъ обществѣ). Կայ առանձին պարզութիւն „Ապագայի պետութիւնը“ խորագրով. — Engels, Fr. Herrn Eugen Dührings Unwählung der Wissenschaft (Анти-Дюрингъ, гл. о социализмѣ). — Elzbacher. Anarchismus. (Сущность анархизма). — Schäffle. Die Quintessenz des Socialismus. (Квинтэссенция социализма). Schäffle. Quintessence du Socialisme.

ՅԱՆՁՆԱՐԱՐԵԼԻ. — Диль. Социализмъ, коммунизмъ и анархизмъ. — Атлантикусъ. Государство буду-

щаго. — Stirner, M. Der Einzige u. s. Eigenthum (Единственный и его собственность). — Крапоткинъ. Рѣчи бунтовщика (P. Krapot. Paroles d'un Révolté). — Бакунинъ. Рѣчи. — Reclus, E. Evolution et Revolution. (Эволюція и революція). — Ценкеръ Анархизмъ. — Stern. Der Zukunftsstaat. — Deville. Principes socialistes. — Renard. Le régime socialiste. — Bouglé. Le solidarisme. — Guyot, Ives. La Démocratie individualiste.

* * *

Մեր առջեւից անցան մի շարք թեմաներ, որոնց բովանդակութիւնը պատասխանում է մեր հասարակական աշխարհայեցութեան կարեւորագոյն հարցերին: Սակայն, ի նկատի առնելով, որ մարդկային միտքը չի կարող կանգ առնել այնպիսի եզրակացութիւնների վրայ, որոնք չեն ամփոփւած շատ թէ քիչ գոց ու ներդաշնակ մի ամբողջութեան մէջ, յիշելով նաեւ մարդկանց յատուկ տենդենցիան (ձգտումը) դէպի լայն, համայնապարփակ ընդհանրացումներ, — մենք հարկ ենք տեսնում կանգ առնել փիլիսոփայական բնոյթ ունեցող մի քանի հիմնական խնդիրների վրայ. ևս առաւել՝ որ այդ խնդիրները ուղղակի առնչութիւն ունին բոլոր նախընթաց թեմաների հետ: Մեր դաւանած հասարակական-փիլիսոփայական *credo*-ն (հաւատամքը) յենում է միանգամայն որոշ փիլիսոփայական նախադրեալների (*prémisse*) վրայ և իր հերթին՝ նա տանում է դէպի նորիցն որոշ եզրակացութիւններ, որոնք ընդհանուր փիլիսոփայական բնոյթ են կրում: Որո՞նք են այդ „նախադրեալները“ և այդ „եզրակացութիւնները“:

Անկասկած, գոյութիւն ունին փիլիսոփայա-

կան մտածողութեան երկու տիպ. դրանցից մէկի փիլիսոփ վարդապետութիւններն ու «սիստէմները» կրում են մեծ թէ փոքր չափով դուռը լիզմի կնիք. միւս տիպին պատկանող փիլիսոփ, ուսմունքներն ու սիստէմները տոգորւած են մօնիզմի ոգով, կամ յամենայն դէպս, արտայայտւում են ակներե ձգտումն դէպի մօնիզմի կողմը *):

Ժամանակակից փիլիսոփայական վարդապետութիւնները ընդհանուր առմամբ հակուում են դէպի մօնիզմ: Բայց ո՞ր տեսակիս լայ մօնիզմ իդէալիստական և կայ մօնիզմ մատերիալիստական. ո՞րն է դրանցից ճանաչւում, իբրեւ համապատասխան ճշմարտութեան: Իմացաբանութեան (*Théorie de la connaissance*. տես «նէօփանտեանիզմ» և «էմպիրիօ-կրիտիցիզմ») որոշ դրութիւնների լուսաբանութեամբ՝ ոչ իդէալիստական, ոչ էլ մատերիալիստական մօնիզմը չեն դիմանում լուրջ քննադատութեան: Ահա թէ ինչու, երբ հարցը դալիս է մեր աշխարհայեցութեան «փիլիսոփայական հիմքերի» մասին, մենք գերադասում ենք կանգ առնել այսպէս անանւած համադրական (սինթետիկ) մօնիզմի վրայ, թէև չենք ստեղծում նրանից մի տեսակ կուռք, Ֆէտիշ, որին պարտաւոր են երկրպագել մեր կուսակցութեան բոլոր անդամները:

Ինչո՞ւմ է կայանում այդ «համադրական մօնիզմը»: Նրա էութիւնը իր բովանդակ ու հրապուրիչ գեղեցկութեամբ կը բացւի ձեր առջև, երբ կ'ուսումնասիրէք

*) «Իուալիզմը» (երկաբանութիւն) ընդունում է երկու ուրոյն սկզբունքներ, որոնք դրւած են քննութեան այլազան երեւոյթների հիմքում. օրինակ՝ «նիւթ» եւ «ոգի»: «Մօնիզմը» (մնւաբանութիւն), ընդհակառակը պնդում է, որ տիեզերական բովանդակ չէնք յենւած է մի միայնակ սկզբունքի վրայ. օրկամ ամեն քան «նիւթ», կամ ամեն քան «ոգի»:

այն նիւթերը, որոնք վերաբերում են պարապմունքների ներկայ ծրագրի յետագայ (VIII-րդ) թեմային: Բայց որպէս զի բոլորովին անգէտ չը մնանք «համադրական մօնիզմի» գաղափարի նկատմամբ, — բաւական է իմանալ երկու խօսքով թէ ինչպէս է մեկնաբանւում այդ փիլիսոփայական թէօրիայով, օրինակ, պատմական պրօցէսը:

«Համադրական մօնիզմի» տեսակէտից՝ պատմական պրօցէսը (կամ էւօլիւցիան, զարգացումը) միաժամանակ ալլադան է և մէկու աւելցական. նրա ալլ և ալլ երեսները — տընտեսութիւն, քաղաքականութիւն, իրաւունք, կրօն, փիլիսոփայութիւն, գիտութիւն, արւեստ, տեխնիկա (արհեստագիտութիւն), բարոյականութիւն ևլն — կապւած են սերտ, անխզելի կերպով թէ իրար հետ և թէ ամբողջութեան հետ: Չը կան պատմական պրօցէսի «ֆակտորներ» կամ «պատճառներ», ալլ կան միայն նրա «տարրերը» (էլէմէնտները), որոնք գտնւում են մշտնջենական պաշտօնավարական (*funktionelle*) կախման մէջ՝ թէ իրարից և թէ աւելցականութիւնից, այսինքն բոլոր միւս տարրերի ամբողջութիւնից: Այդ տեսակ մի հայեցակէտ պատմական պրօցէսի վրայ միանգամ ընդմիշտ վերացնում է մետաֆիզիքական խօհերը այդ պրօցէսի «էութեան» ու «պատահների» մասին: Այդ տեսակ մի հայեցակէտ առաջնակարգ տեղ է քաշում նախ այն՝ որ անհրաժեշտ է գնահատել պատմական պրօցէսը նոյն իր, մարդու նպատակների տեսակէտից և երկրորդ՝ որ անհրաժեշտ է ներգործել այդ պրօցէսի վրայ, յանուն աշխատաւոր մարդկութեան շահերի:

Այս գիտողութիւններից յետոյ մնում է անցնել մեր

յիշատակած թեմային — որո՞նք են մեր աշխարհայեցու-
թեան „փիլիսոփայական նախադրեալները“:

VIII

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՓԵԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳՐԵԱԼՆԵՐԸ

Դուալիզմ եւ մոնիզմ, որպէս փիլիսոփայական մտածողութեան ճի-
պեր. — Իմացաբանական խնդիրները եւ նրանց դերը „փիլիսոփայական
սիւսէմների“ ու „նախադրեալ-փիլիսոփայական աշխարհայեցու-
թեան“ վերլուծման մէջ. — Պսիխո-ֆիզիոլոգիական պարալլելիզմը (նոգե-
բնաստական զուգընթացութիւն), իբրեւ վերջին խօսքը դուալիստական
փիլիսոփայութեան. — Գերադասութիւնը, որ ցոյց է տուած (իմացաբա-
նութեան լոյսի մէջ) մոնիստական մտածողութեան ճիպին. — Քննադատա-
կան իդէալիզմ (նեո-կանտիզմ). — Էմպիրիո-կրիտիցիզմ (Մախ, Ավենա-
րիուս). — „Համադրական մոնիզմ“ կամ „բնական փիլիսոփայու-
թիւն“:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ — Windelband. Die Geschichte der neu-
eren Philosophie. (Исторія новой философіи) — Lan-
ge, F. A. Geschichte des Materialismus. Histoire du
Matérialisme. (Исторія материализма). — Riehl. Zur
Einführung in die Philosophie der Gegenwart. (Введение
въ современную философію). — Paulsen. Einleitung in die
Philosophie. (Введение въ философію). — Mach, E. Die
analyse der Empfindungen. Կայ ունե՞ն բարձրանութիւն.
Կայ նոյն եկզիւնակի „Этюды по теории познания“ — Kar-
stanien. Einführung in d. Kritik der reinen Erfahrung.
(Введение въ критику чистаго опыта). — Avenarius,
R. Philosophie als Denken der Welt. Prolegomena zu ei-
ner Kritik der Erfahrung. (Философія, какъ мышление о
мірѣ). — Лесевичъ, В. Письма о научной филосо-
фіи. — Նոյնը. Что такое научная философія? —
Черновъ, В. Философскіе и социологическіе этюды.

Տես իմիջի ալոյց եւ նա յօդածը՝ Мониетическая точка
зрѣнія въ социологiи и психологiи). — P. Janet. Idéalisme
et Matérialisme. — Fouillée. Histoire de la Philosophie.

ՅԱՆՉՆԱՐԱՐԱՆԻ. — Wundt. Einleitung in die Philo-
sophie. (Введение въ философію). — Windelband.
Präliudien. (Прелюдиі). — Նոյնը. Die Philosophie im Beginn
des 20 Jahrhunderts, 2 Bde. — Kant, Im. Kritik der
reinen Vernunft. Critique de la Raison pure. — Նոյնը. Kritik
der Urteils kraft (Критика чистаго разума. — Критика спо-
собности сужденія). — Նոյնը. Prolegomena. (Прологомены
ко всякой будущей метафизикѣ). — Луначарскій.
Критика чистаго опыта. (Популярное изложение идей
Авенариуса). — Богдановъ. Эмпириомонизмъ. —

Մօնիստական աշխարհայեցողութեան թւին պատկա-
նում է եւ „ուղղափառ մարքսիզմը“: Նա գտնուում է
խիստ հակասութեան մէջ այն աշխարհայեցողութեան հետ,
որ դաւանում են մեր կուսակցութեան կողմնակիցները:
Հիմնելով մի շարք փաստական ու թէօրիական դրու-
թիւնների վրայ, մենք բացասական դիրք ենք բռնում
դէպի ուղղափառ (օրթօդօքս) մարքսիզմի մի քանի
հիմնական յայտարարութիւնները: Անհրաժեշտ է ուրեմն՝
նախ լրջօրէն ծանօթանալ այդ աշխարհայե-
ցութեան հետ եւ ապա քննադատել այն՝ հրա-
հանգեալ մեր սեփական աշխարհայեցութեան հիմնա-
կան դրութիւններից:

Ուղղափառ մարքսիզմը կարելի է քննել երկու կերպ.
իբրեւ ընդհանրական (ունիվերսալ) տեսե-
սական մի թէօրիա եւ իբրեւ հասարակա-
փիլիսոփայական մի ըմբռնում: Ուստի
եւ մարքսիստական վարդապետութեան բացատրութեանը
մենք ներդրում ենք երկու ուրոյն թեմաներ:

IX

ՈՒՂՂԱՓԱՆՈՒ ՄԱՐԿՍԻԶՄԸ, ԻՐԻՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՓԻԼՍՈՒՓԱՅՆԱԿԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄ

Պատմական պրոցեսի դիալեկտիկական բնույթը. — Չարգացումը՝ համաձայն նեգեկեան եռաբանութեան (*trilogie*). հասարակական համասար կամ հոմոթէն միութիւններ (քէզիս, գրութիւն), դասակարգային պետութիւն (անիքթէիս, հակադրութիւն), անդասակարգ հասարակութիւն (սիքթեզ, համադրութիւն). — Պատմական պրոցեսի մասերի աստիճանական բնույթը. ա) Արդիւնաբերական յարաբերութիւններ որոշում են կեանքի ամբողջ պարունակութիւնը (թէ հասարակական կեանքի եւ թէ անհատական), բ) Հասարակական յառաջիկայացոյցութիւնը կամ պրոցէսը պայմանաւորում է արդիւնաբերական ուժերի զարգացումով ու անումով, գ) Դասակարգային շահերի հակամարտութիւնը եւ նրանից բխող դասակարգային կռիւր հանդիսանում են, իրեն պատմական պրոցէսի գերագոյն „սարժիշ ուժեր“. — Այստեղից նկատում է դիալեկտիկական մասերիալիզմը (կամ որ միեւնոյն է՝ ճիշտական մասերիալիզմ, պատմութեան մասերիալիստական ըմբռնում), իրեն պատմութեան մօնիստական փիլիսոփայութիւնը. — Կապը ճիշտական եւ փիլիսոփայական մասերիալիզմի միջեւ. բնութեան պրոցէսների դիալեկտիկականութիւնը եւ նրանց մասերիալիստական աստուր. — „Գիտակցութեան“ (*Das Bewusstsein*) կախումը „իրականութիւնից“ (*Das Sein*). „Իդէոլոգիայի“ ստորադրումը „էկոնոմիկային“ (ճիշտական գործօններին). — „Խարիսիս“ (*Basis*) եւ „վերնաշէն“ (*Ueberbau*):

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Marx, K. *Das Kapital*, I (Капиталь, отдѣльные мѣта изъ I-го тома). — Նոյնը. *Zur kritik der politischen Oekonomie* (Критика нѣкоторыхъ положеній политической экономіи). —

Engels, Fr. *Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. Engels. *Le Socialisme scientifique*. — Նոյնը. *Herrn Eugen Dürinß Umwelzung der Wissenschaft* (Анти-Дюрингъ). — Նոյնը.

Ludwig Feuerbach (Людвигъ Фейербахъ). — Labriola. *Essais sur la conception matérialiste de l'histoire* (Къ вопросу о материалистическомъ взглядѣ на исторію). — Նոյնը. *Socialisme et Philosophie*. Deuxième série de la conception matérialiste de l'histoire (Историческій материализмъ и философія). — Greulich. *Ueber die materialistische Geschichtsauffassung* (Историческій материализмъ). — Kautsky, K. *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*. — Guesde (Годъ). *Etat politique et morale de classe*. — Menger, A. *Neue Sittenlehre* (Новое учение о нравственности). — Loria, A. *Problèmes sociaux contemporains*. — Бельтовъ. Къ вопросу о монистическомъ взглядѣ на исторію. — Чернышевъ. Памятная книжка марксиста. — К. Каутскій. К. Марксъ и его историческое значеніе. (*Տես գերման. բնագիրը*):

X

ՈՒՂՂԱՓԱՆՈՒ ՄԱՐԿՍԻԶՄԸ, ԻՐԻՆԻ ՈՒՆԻՎԵՐՍԱԼ (ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԿԱՆ) ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԹԷՕՐԻԱ

Ճիշտական զարգացումը ամեն ճեղ եւ ամեն ժամանակ կատարում է դիալեկտիկական համապարհով, համաձայն նեգեկեան եռաբանութեան (գրութիւն, հակադրութիւն, համադրութիւն). — Ճիշտական զարգացման երեք անխուսափելի օրհաններ. — Ժամանակակից կապիտալիստական կարգերի ներքին հիմնական հակասութիւնը. ճիշտական կեանքի կապիտալիստական ձեռքի ինքնաժխտումը, որպէս կապիտալի դիալեկտիկական զարգացման վերջական արդիւն. — „Ժխտման ժխտումն“ կամ „վերածումն իր հակադրութեան“. — Սոցիալիզմի բազմաբանութիւնը. իրեն անխուսափելի մի օղակ „դիալեկտիկական շարժի մէջ“, իրեն արդիւն „արագրաւորների արագրաման“ (*L'expropriation des expropriateurs*):

Այս գլխի համար կարելի է օգտուել նախորդ թեմայի առթիւ յիշատակած մի քանի աղբիւրներից. յիշենք նաև Մարքս և Էնգելս, „Կոմունիստական մանիֆէստ“ (կայ հայերէն ու ռուսերէն թարգմանութեամբ), և Կառլ Կլապրոն, Էրֆուրտեան ծրագիր (կայ հայերէն ու ռուսերէն), և Լիբկնեխտ, *Zur Grund-und Bodenfrage*:

*

Իբր անք կը ծանօթանանք ըստ կարելոյն մօտ ու անաչառ կերպով „ուղղափառ մարքսիզմի“ գլխաւոր դրուածիւնների ու նրա պատճառաբանութեան հետ, այն ժամանակ կարող ենք անցնել ներկայ „պարագմունքների ծրագրի“ երկու վերջին թեմաներին. կը քննադատենք „ուղղափառ մարքսիզմը“, իբրև փիլիսոփայական մի վարդապետութիւն և իբրև տնտեսական մի թէօրիա: Այդ քննադատութիւնը մեզ համար առանձնապէս հետաքրքրական է. նա մեզ առիթ կը տայ հրապարակ հանել նիւթի այն ամբողջ պաշարը, որ պէտք է իւրացրած լինենք նախորդ թեմաներից. նա հնարաւորութիւն կը տայ և մի աւելորդ անգամ ստուգել ու ապացուցել մեր ընդունած հասարակականփիլիսոփայական հայեացքների ճշմարտութիւնը:

XI

ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՄԱՐԿՍԻԶՄԻ, ԻԲՐԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Փիլիսոփայական մասեիլիզմը իմացաբանութեան (*Erkenntnisstheorie*) դասի առջեւ.— Հեգելեան դիալեկտիկայի սպեկուլատիվ բնութիւնը.— „Գիտակցութեան“ եւ „իրականութեան“ փոխադարձ յարաբերութիւնների վերլուծումը՝ իմացաբանութեան օգնութեամբ.— „Խաբխաբ“ ու „վերնաւերջի“ վարդապետութեան անկառողութիւնը.—

Պատմական պրոցէսի մէջ եղած սարերի բազմազանութիւնը եւ նրանց փոխադարձ ազդեցութիւնը.— Պատմական մօնիզմ.— Գիտական դէտերմինիզմը եւ „իրերի բնական ընթացքը“:

XII

ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՄԱՐԿՍԻԶՄԻ, ԻԲՐԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԹԵՕՐԻԱՅԻ

Տնտեսական իրականութիւնը չի համապատասխանում տնտեսական զարգացման այն օրէնքին, որ սահմանում է „Կոմունիստական մանիֆէստի“ մէջ.— Հին մարքսիզմը եւ ժամանակակից սօցիալ-դեմոկրատիան.— „Կենտրոնացումը“, „կապիտալացումը“ (*capitalisation*) եւ „պրոլետարացումը“՝ մասնական կապիտալիզմի մարքսիզմի ըմբռնումով.— Կապիտալիստական եւ ագրարային զարգացման տարբերութիւնը.— Կապիտալիզմի դրական ու բացասական կողմերը եւ նրանց նշանակութիւնը՝ սօցիալիզմի համար մղելիք նեւաւոր կուրի մէջ:

* *

Այս երկու թեմաները կապւած լինելով տրամաբանական սերտ կապով.— նրանց համար յանձնարարելի աղբիւրները դրւած են միեւնոյն ընդհանուր վերնագրի տակ:

ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ. — Մի շարք արդէն յիշատակւած գրքեր. Н. К. Михайловскаго. — Նոյնը. Литературные воспоминания и современная смута, I и II т. т. — Массарикъ. Философское и социологическое обоснование марксизма. (Տես գերման. բնագիրը). — Арнольд (Лавровъ). Задачи понимания истории. — Черновъ, В. Философские и социологические этюды. — Նոյնը. Марксизмъ и аграрный вопросъ. — Նոյնը. Социалистические очерки. — Шинко. Очерки по вопросамъ экономики и истории. — Նոյնը. По программнымъ вопросамъ. — Каръевъ, Н. Старые и новые этюды объ экономическомъ материализмъ. — Croce (Кроче). Matérialisme historique et

Economie marxiste (Исторический материализмъ и марксистская экономія). —

ՅԱՆՆԱՐԱՐԱՐՅԻ. — Карѣевъ, Н. Историко-философскіе и социологическіе этюды. — Вольтманъ. Исторический материализмъ. (Изложение и критика. (Տես զերման. բնագիրը). — Stammer, R. Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung (Хозяйство и право съ точки зрѣнія материалистическаго пониманія исторіи). — Schmoller, G. Ueber einige Grundfragen der Sozialpolitik und der volkswirtschaftslehre. — David. Sozialismus und Landwirtschaft. (Соціализмъ и сельское хозяйство). — Kautsky. Die Agrarfrage. (Аграрный вопросъ). — Bernstein, Eduard. Die Voraussetzungen des Sozialismus. — Երկր. Theorie und Geschichte des Sozialismus. (Очерки изъ исторіи и теоріи социализма). — Очерки по философіи марксизма. Сборникъ статей Базарова, Богданова, Луначарскаго и др. — Н. Русановъ. Соціалисты Запада и Россіи. —

*

Ի վերջոյ — դարձեալ երկու խօսք: կարո՞ղ է արդեօք նա, որ լրջօրէն իւրացրել է այս ծրագրի մէջ յիշատակած բովանդակ նիւթը, — կարո՞ղ է նա ասել, թէ այնուհետեւ փիլիսոփայական հասարակական խնդիրների աշխարհում ա մենք ա ն պարզ է իր համար: Անշուշտ — ոչ: Բայց պէ՞տք է արդեօք յուսահատուել զրանից: Դարձեալ — ոչ: Մի՛ մոռացէք Պաստեօրի հետեւեալ գեղեցիկ խօսքը. *Malheureux les gens qui n'ont que des idées claires!* (Վա՛յ այն մարդկանց, որոնք միմիայն պարզ գաղափարներ ունին): Մի՛ մոռացէք այդ և մի նմանէք այն մարդկանց, որոնց համար ամեն ինչ — պարզ է...

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0836533

11

23988

ԳԻՆՆ Է 30 ՍԱՆՏԻՍ